

«ВОЛИНСКІ АФІНИ» – МІЖ ІСТОРІЄЮ І СУЧАСНІСТЮ

Під редакцією
Анджея Шмита і Генріха Стронського

Olsztyn - Кременець 2015

[ЗМІСТ]
Частина II:

Біла Оксана Система освіти XVIII - поч. XIX ст. на сторінках періодики Волинської губернії (XIX – поч. XX ст.).....	309
Дем'янчук Олександр Постать Тадеуша Чацького і його роль у розвитку освітньої діяльності та духовної культури на Волині.....	315
Сеньківська Галина Діяльність Тадеуша Чацького - подвижника освітніх процесів на Волині (за матеріалами «Волинских епархиальных ведомостей»).....	323
Скакальська Ірина Роль Тадеуша Чацького у формуванні еліти Волині.	• 329
Соловей Олександр До джерел про історичне місце Тадеуша Чацького у фондах Кременецького краєзнавчого музею.....	— 335
Ярмошик Іван Історичні погляди Гуго Коллонтая (1750-1812 рр.).....	343
Коляденко Світлана Історичний аналіз методів та форм соціально-педагогічної підтримки учнів Волинської гімназії.....	351
Сейко Наталія Суб'єктні характеристики доброчинності початку XIX століття: досвід Кременецького ліцею	359
Василюк Василь Науково-методичне забезпечення навчального процесу в Кременецькому ліцеї 1805-1833.....	, , , ... 369

Комінярська Ірина Педагоги-іноземці - кадровий потенціал Волинської гімназії.....	377
Галаган Оксана, Михалюк Ілона, Дух Ольга Віллібальд Бессер на Волині	385
Павленко Віта Визначення ознак креативності особистості В. Бессера на основі біографічного методу	395
Легкун Оксана Музично-естетичне виховання у Волинській гімназії (ліцеї) (1805 - 1833 рр.).....	403
Дедю Оксана Музично-поетична творчість Тимка Падури в контексті польсько-українських культурних традицій 30 - 60-х років XIX ст. ...., ..., ...	411
Білявська Вікторія Кременець у спогадах родини Фелінських.....	419
Єршов Володимир Кременецька школа польських літераторів Правобережної України доби романтизму: інтенції та націоцентризм	429
Кацемба Юліана Генріх Жевуський на тлі (анти) кременецької полеміки	443
Бенера Валентина, Ломакович Валентина Імперативи розвитку вищої освіти: дискурс історії і сьогодення.....	455
Ломакович Афанасій, Боднар Марія Становлення Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка як закономірний етап трансформації вищої школи на Волині.....	471
Інформація про Авторів	482

В. Білявська

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

КРЕМЕНЕЦЬ У СПОГАДАХ РОДИНИ ФЕЛІНСЬКИХ

Кременець займає особливе місце у долях членів родини Фелінських. Золотими літерами в історію цього містечка та Волинського ліцею вписане ім'я Алойзи Фелінського - видатного представника постаніславовського класицизму, автора трагедії «Барбара Радзивіл» (1817) та відомої до сьогодні релігійної пісні «Боже, що Польщу,..» (1816).

Дебют славетного волинянина у ролі директора відомого у Російській імперії навчального закладу міг і не відбутися. У 1816 р. С. Костка Потоцький та С. Сташиць, активно шукаючи професорів для щойно створеного Королівського варшавського університету, запропонували на той час уже відомому драматургу, члену Варшавського товариства друзів наук очолити кафедру загальної літератури. Він, довго вагаючись, у 1818 р. все ж відхиляє запрошення, зауважуючи в листі до Ф. Рудзького, що освітня комісія жалувала йому кафедру літератури у Варшавському університеті та 12 тисяч на рік, проте ці ласкаві дари він прийняти не може.

На такий вибір вплинуло декілька факторів, серед яких найбільш потужним чинником стала світла пам'ять про Т. Чацького. Ще в 1811 р, як зазначає Д. Бовуа, засновник гімназії уклав із А. Фелінським угоду про те, що письменник замінить на кафедрі літератури Е. Словацького [3, с. 253], Влітку 1819 р., переїхавши до Кременця, драматург почав викладати літературу, а 1 вересня відбулася його інавгурація.

Як стверджує Є. Фелінська в своїх «Мемуарах із життя», посада Алойзи відповідало його здібностям і задовольняла усі його прагнення. Будучи палким шанувальником Т. Чацького ще з юнацьких років, він із задоволенням поринув у справу, зпочатковану цим великим мужем, який «залишив в ній свій дух та думку. Цей дух, потрібно було підхопити на руки, доглянути, вдихнути у нього нове життя, допомогти змужніти та передати його наступним поколінням» [5, с 344]. У подібному задумі не бракувало видатному волинянинові ані відваги, ані самопожертви. Також в пригоді йому стала довіра тогочасного міністра освіти князя А. Є. Чарторийського та симпатія публіки. Проте ніхто тоді навіть не припускав

наскільки недовгим буде перебування великого драматурга в стінах ліцею.

Призначення директора стало визначною подією для кременчан та усієї волинської інтелігенції. Як зауважує М. Ролле, новий очільник ліцею, вчений поміщик, відповідав усім загальним прагненням. Професорам сподобалась висока освіченість особистості А. Фелінського, визнана у всьому науковому світі, а містяни приязно прийняли людину власного кола, яка стала опікуном їхніх дітей. Окрім вченості, всі звертали увагу на непересічні риси відомого драматурга, серед яких ораторський талант, енергія, пристрасть до безперервної активної праці, поєднання дивної солодкості характеру із серйозністю, розсудливістю – із дотепністю й тактом. Після його приїзду до Кременця, громаді здавалося, що навіть сонце почало сяяти яскравіше над містечком та школою. «Серед людей доброї волі на Волині запанувала велика радість: «Повернуться часи Чацького» – передають із вуст в уста мешканці, поспішаючи на урочистий захід інавгурації нового директора» [12, с. 224].

Підтвердженням того, наскільки значною була подія обрання очільника ліцею для усієї волинської землі засвідчує той факт, що до Кременця поспішив навіть старий та хворий єпископ Цецишовський, який з'явився в містечку вперше після смерті старости декілька років тому; окрім губернського маршалка та усіх повітових урядників були також сенатор Польського королівства граф Я. Тарновський, відомий драматург Ю. Німцевич і театральний діяч, режисер В. Богуславський.

Пишна церемонія інавгурації відбувалася спочатку в костелі Св. І. Лойоли і С Костки, а потім урочистості продовжувалась в залі для казино, на пишному вечері, де було розміщено стіл на 150 осіб. Поряд із єпископом сиділи новий директор – з однієї сторони та його попередник М. Сціборський – з іншої, а бал, завершальний етап свята, розпочав народний танець, де першою була пара вдови Чацької та головного героя того дня – А. Фелінського.

Протягом усього часу перебування в Кременці Алойзи був оточений довірою містян і щирою любов'ю молоді, а з такою допомогою, як пише Є. Фелінська, «жоден захід не здавався йому занадто складним» [5, с 345]. Він узявся із зразковою старанністю до виконання своїх обов'язків. У справі виховання не дотримувався самої лише інструкції, першою потребою навчання молоді вважав моральність. Ситуація у Кременці значно покращилася, як з наукової точки зору, так і з погляду доброзичливих стосунків самих містян. На кафедрах знаходились здібні люди, а вище товариство, що складалось з людей заможних, облюбувавши містечко, переїжджали туди і становили ще одну громаду, яка разом із молоддю відвідувала заняття.

У кожному листі, написаному до брата в той період, новий директор

ліцею говорив, що має дуже багато роботи, але сподівається, що справи не перевершать його власні сили й він здійснить мету яку перед собою поставив, якщо Господь даруватиме довге життя.

Нову реформу яка стосувалася обов'язкового носіння мундиру для учнів та яка не викликала у них особливого захоплення, почав із себе: «Шкільний мундир став його звичним одягом, в якому він приходив навіть на всі приватні зібрання. А оточуючи себе шкільною молоддю, завжди запрошував декількох із собою на різні заходи. Учні, маючи за щастя бути товаришами улюбленого директора, старалися йому вгодити, й, відкинувши блискітки та інші прикраси, вони одягали мундир, яким не гордував сам Фелінський» [5, с. 345]. Діяльність на посаді директора, яка тривала усього кілька місяців, була успішною. Як пише А. К. Гузек, новий очільник ліцею швидко вирішив усі фінансові справи й викладачі одержали затриману плату. Кількість учнів збільшилася до п'яти з половиною сотень, а пізніше нараховувалося до шестисот вихованців. Важливим елементом буття навчального закладу стали додаткова наукова та культурна діяльність, а також пов'язане із ними продумане та корисне дозвілля. Директор А. Фелінський відкрив у власному домі щотижневі літературні сесії, у яких брали участь містяни, друзі та викладачі. Саме за його очільництва ще активніше почало функціонувати засноване у 1818 р, «Товариство учнів Волинської гімназії», де вихованці могли покращити навички правильної вимови та письма [7, с. 207].

Новий керівник впровадив також постійне засідання кафедр, де презентувалися наукові праці кременецьких професорів. Вони були зобов'язані хоча б раз на два роки представляти на розсуд громадськості власні дослідження. Як учитель літератури він приготував проспект лекцій, які були надруковані вже після його смерті у «Варшавському щоденнику» (1827) й увійшли до окремого видання творів 1840 р. А. Фелінський ще мав великий нерозтрачений потенціал, як викладацький, так і науковий, якому не судилось розквітнути в повній мірі.

11(23) лютого 1820 р., як зазначає Р. Чарновський [4, с. 92], видатний учений вчинив самогубство. Хоча інші джерела говорять лише про його раптову смерть. На сторінках «Мемуарів із життя» Є, Фелінської представлені останні години життя директора ліцею, так як їх бачили й бажали представити громадськості члени родини. Авторка «Спогадів із подорожі» зазначає, що карнавал у Кременці 1820 р. був доволі людний, бали, обіди, вечори тривали без відпочинку. А. Фелінський не цурався товариства, хоч неодноразово почувався стомленим, як писав до брата, дуже очікував великопісної тиші. Врешті закінчився карнавал, а директор повернувся до себе після пізнього обіду о десятій. Поговоривши протягом години із своїм сином Томашем та племінником Токарським, які виховувались у цьому ж навчальному закладі, пішов до спальні, а, роздягаючись, наказав слугі, не входити до його кімнати

без потреби, бо, почувуючись дуже втомленим, хотів би добре відпочити.

Слуга здійснив наказ і на другий день зовсім не поспішав, чекаючи на дзвінок. Усі, хто приходили того ранку до директорських покоїв» дивувалися, що настільки завзятий до праці він ще був у ліжку. Коли ж вони увійшли до кімнати, то побачили А. Фелінського вже неживого. Мемуаристка із жалем констатує: «Його вбила апоплексія. Сталося це 11 лютого 1820 р. Ніколи не забуду той момент, коли дізналися про цю сумну новину» [5, с. 351], Саме тоді губернатор В. Гіжицький напише до маршалка: «Мій плач і сльози не дозволяють висловити усього смутку від отриманої нещасної звістки про смерть нашого любого Фелінського. Це велике нещастя для Кременця, нещастя і для всього краю» [12, с. 225].

Розлогу характеристику А. Фелінського бачимо в спогадах Г. Олізара. Видатний драматург мав помітне значення у творчому становленні, як митця, бо з дитинства підштовхував до літературної праці й давав цінні рекомендації щодо вибору наукових творів. Після смерті Алойзи було створено Товариство об'єднаних друзів Фелінського, «метою якого було надавати підтримку залишеній родині, а також опікуватись думками молоді, яка так гостро відчувала втрату свого директора» [11, с. 12]. У промові на річницю з дня народження Алойзи, вдячний учень із патетикою і глибокою повагою виголосив, що «кожен молодий волинянин знає, чому повинен шанувати святі тіні Чацького і Фелінського» [10, с. 8]. Видатний коростишівець наголошував на внеску великого вчителя в розвиток навчального закладу і зазначав, що «останній величний блиск кременецької школи спалахнув при ньому і після нього назавжди погас» [11, с. 164].

Колишній учень Волинського ліцею А. Козерадський у «Спогадах зі шкільних років» акцентує увагу на суспільній діяльності автора «Барбари Радзивіл» в стінах цього навчального закладу. Саме за часів його директорства школа здобула почесний статус ліцею. На його визначну роль вказує й той факт, що навіть після смерті А. Фелінського у Кременці «на устах і в серцях молоді залишилися слова з його визначної драми про те, що «Ніколи перед чужою владою й мечем тирана не зігнуться коліна вільних поляків»» [8, с. 72]. У юнацьких спогадах простежується певна дистанція, стриманість у змалюванні, що пояснюється поважним громадським статусом директора та віддаленістю їхнього знайомства.

Щирі промови та спогади про очільника ліцею та доброго друга, як зазначає сьогоднішній дослідник В. Єршов, підкріплювались і благородними вчинками, Г. Олізар і В. Гіжицький були призначені опікунами вдови, дітей та їхніх інтересів, що багато в чому сприяло незабаром значному поліпшенню матеріального становища останніх. Г. Олізар, крім турботи про маєток у Волосіві, також взяв на себе зобов'язання підготувати до видання

другий том зібрання творів А. Фелінського, що вміщував «Барбару Радзивіл». Незабаром цей том побачив світ у Вільно на початку 1821 р. Він відкривається листами Г. Олізара до Юзефи Фелінської від 14 березня 1820 р. з Кременця і Юзефи до Густава від 18 червня 1820 р. з Волосова, що яскраво передають атмосферу того часу навколо спадку й ролі А. Фелінського в польській літературі й культурі [1, с 125].

Кременецький період у житті Єви Фелінської. У мемуаристиці Є. Фелінської презентовано цілу галерею образів міст та містечок Правобережної України першої половини ХІХ ст., проте Кременець 1837 - 1839 рр. не отримав жодної авторської рефлексії. Пояснюється це перед усім тим, що у «Спогадах із подорожі до Сибіру», де детально описано перебування Є. Фелінської на засланні, подібні згадки навіть про містечко через прискіпливу цензуру унеможливили б видання текстів. У «Мемуарах із життя», які закінчуються в часовому плані 1820 роком, видатна волинянка, навіть якщо й бажала б, то просто не встигла представити деталі власної участі в суспільному житті цього періоду.

Найбільш активна суспільна діяльність майбутньої письменниці припала на 1835-1839 рр. та позначилась участю у таємній організації «Співдружність польського народу». Особливо захоплювало шляхтянку те, що це об'єднання не хапалось за зброю, а прагнуло на ширших основах, аніж у загальному розумінні польської громади, відновити націю. Засобом у цьому мало бути прагнення до отримання незалежності та не менш необхідна якісна освіта для молодого покоління [13, с 38]. Хоча, як стверджує М. Міцинська, завдяки саме емісару, організація набула суспільно-радикальних рис, адже «предметом його діяльності мав бути народ, метою – зрівняння прав селян зі шляхтою, залучення їх до національної справи й у майбутньому відбудова Польщі <...>, проте не тієї давньої шляхетської Речі Посполитої, а спільної вітчизни, як для привілейованих, так і для знедолених до того часу верств» [9, с. 14].

Весною 1837 р, Є. Фелінська із шістьма дітьми та хворою матір'ю поспішно переїжджає до Кременця. Причин настільки важливого та поспішного кроку в житті сімейства було декілька. По-перше, на той час будучи вже вдовою, вона відчувала глибоку потребу якнайшвидше дати синам гідну освіту, адже хоча і Волинський ліцей перестав існувати, але ще залишалися хороші вчителі, які давали приватні уроки, про засвідчують говорити спогади З. Щ. Фелінського: «Одразу після приїзду мама замовила для нас викладачів і, узгодивши разом із нами розклад, змусила нас до наукової праці» [6, с. 97]. По-друге, майбутній мемуаристці давалася взнаки конспіративна діяльність в організації Ш. Конарського. Перебування у Кременці значно полегшувало виконання Є. Фелінською поставлених завдань, адже будучи вже на той час активним учасником цього зібрання,

вона отримала змогу ще у більшій мірі бути заангажованою у спільну справу.

Образ містечка та період перебування там усієї родини найрозлогіше представив на сторінках власних спогадів З. Щ. Фелінський, намагаючись заповнити всі наявні в мемуарах та спогадах матері інформативні лакуни, які вже після смерті видатної волинянки інтригували громадськість.

Найпотужніші перші враження викликала у Фелінських забудова та архітектура Кременця, краса та надзвичайна вишуканість якої була пов'язана із розквітом Волинського ліцею: «Усі кам'яниці, які так прикрашали містечко, були збудовані для найзаможніших родин і носили відбиток вишуканого смаку тієї верстви суспільства, для якої власне і були призначені» [6, с 94]. Проте із ліквідацією навчального закладу найзаможніші шляхетські родини, які жили тут виключно заради освіти дітей, виїхали, залишивши розкішні маєтки пустками, що продавалися або орендувалися за безцінь. Один із таких будинків і винаймала Є. Фелінська з родиною і саме це місце не раз навідував голова «Співдружності польського народу».

На історично-ментальному рівні урбаністичного часопростору Кременця роль найбільш стабільного репера відіграє образ Волинського ліцею, що став точкою відліку як розквіту, так і занепаду міста. З. Щ. Фелінський показує наскільки буття громади залежало від навчального закладу, зауважуючи, що в період їхнього перебування Кременець вже мало чим нагадував перлину Волинських Афін, яку пам'ятали лише часи ліцею, хоча там продовжували мешкати кілька десятків шляхетських родин, було декілька чоловічих та жіночих пансіонів, у яких налічувалось доволі численне гроно молоді.

На окрему увагу заслуговує ретроспективне зображення кременецького товариства, до якого вже за кілька тижнів після переїзду, завдячуючи хорошим зв'язкам саме голові сімейства, увійшла родина Фелінських. Міська громада відзначалась простотою, стриманістю та замилюванням у національних звичаях, наперекір модній тоді ще як у Варшаві, так і на провінції, галоманії.

З. Щ. Фелінський, на сторінках спогадів якого ми знаходимо детальну інформацію про перебування родини в Кременці, бажаючи запросити читача в екстремальний світ таємних організацій та місій, починає здалеку, говорячи, що незважаючи на згуртованість місцевої громади, існували більш тісні зв'язки, які об'єднували окремі родини або групи. Таким елементами, які пов'язували людей, були або кров, або дружба, або вигода. Але в «гроні, до якого пригорнулася моя мати (тобто, до організації «Співдружність польського народу» - В. Б.), з'єднувальним цементом була спільність прагнень та переконань. Допускалися туди лише особи, які загальне благо ставили вище особистої вигоди, які готові були позбутися давніх вад та

шляхетських забобонів і найбільше працювати над моральним одужанням суспільства, обираючи останнє найважливішим своїм обов'язком громадянського життя» [6, с. 96]. Є. Фелінська сердечно подружилася з С. Бекю, матір'ю Ю. Словацького. Як зазначає В. Єршов, «сильна і талановита особистість привертає до себе увагу, органічно входить до кола патріотично налаштованого дворянства, стає впливовою особою Кременця кінця 1830-х років» [2, с. 473]. За участі Єви у Кременці була заснована школа для дівчаток з бідних родин, вчителями у якій служили син і дочка Фелінської, і вона особисто теж навчала дітей читати.

У другій половині 1837 р., Ш. Конарський прийняв рішення про створення в осередку «Співдружності польського народу» жіночого товариства, що охоплювало б територію Волині та Поділля. Це сприяло б виконанню окрім затитулованих в програмних документах гасел, серед яких підвищення рівня освіти, устabilнення загального положення жінки в громадському просторі, збереження моральних цінностей, національних звичаїв і традицій, ще й залученню значної частини молоді до активної громадсько-суспільної діяльності. Учасниці цієї організації, головою та ідейною натхненницею якої стала Є. Фелінська, повинні були проводити роботу над удосконаленням текстів програмних документів, займатись виховною й просвітницькою діяльністю. Виникнення подібного об'єднання стало однією з найперших ознак прояву та поширення європейських прогресивних й одночасно «модних» ідей часу.

Є. Фелінська не лише власноручно переписувала документи й кореспонденцію «Співдружності польського народу», але й брала активну участь в її опрацюванні. Окрім статуту «Жіночого товариства», стала співавтором Торгівельного закону для акціонерів спілки, який передбачав господарське відродження краю та залучення молоді до корисних справ і став би зручним прикриттям для нелегальної діяльності в цілому. Останній факт найбільше заперечувався на судових слуханнях. Цей документ, переписаний Є. Фелінською, було знайдено в І. Родзевича, який назвав її ім'я в числі осіб, найбільш приближених до емісара. У підпільній організації майбутня мемуаристка мала псевдонім «Скеля» і підтвердила його під час арешту. Спочатку брала на себе авторство і Торгівельного закону, і документів «Жіночого товариства», переконуючи членів Слідчої комісії, що організація не займалася злочинною діяльністю. Проте сама Є. Фелінська ніде не згадує про свою участь у функціонуванні організації.

Кременець на початку липня 1838 р. залишився у пам'яті всіх членів родини Фелінських як місце найбільшої родинної трагедії, після якою шестеро дітей та паралізована бабуся залишились лише на Божу милість і життя кожного із представників цієї сім'ї кардинально змінилось, Є. Фелінську, потримавши кілька тижнів під домашнім арештом, відправили

до Вільна, де почала діяти слідча комісія в справі підпільної організації. За участь в організації Ш. Конарського майбутня мемуаристка була позбавлена всіх дворянських прав і вислана на поселення до Сибіру.

Кременець у долі родини Фелінських відіграв одну із ключових ролей. Саму тут розкрився педагогічний та просвітительський талант А. Фелінського, який став знаковою постаттю для прийдешніх поколінь польських патріотів. Для Є. Фелінської, майбутньої мемуаристки та письменниці саме період, проведений у цьому волинському містечку, став переломним моментом у становленні стійкої громадської позиції, докорінно змінив життя, визначивши хід історії окремо взятої шляхетської родини Правобережної України першої половини ХІХ ст. «Співдружність польського народу» Ш. Конарського продовжила епоху боротьби за самоідентифікацію та збереження національної свідомості в бутті етносу в умовах колонізаторської політики Російської імперії.

Для З. Фелінського, майбутнього Варшавського єпископа, засланця та святого католицької церкви, Кременець став відправною точкою у розвитку, зміцненні стійких моральних і суспільних принципів та переконань. Період, проведений у волинському містечку «на все життя залишився у моїй пам'яті так, наче все сталося лише вчора» [6, с. 101], - напише син видатної волинянки чверть століття потому у власних спогадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов В. О. А. Фелінський і Волинь / В. О. Єршов // Житомирщина крізь призму століть : наук. зб. / Житомир. обл. управл. культури, Житомир, наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. краєзн. музей, Житомир. обл. орг. Спілки журналістів України, Житомир. обл. орг. об'єднання «Нова Україна». - Житомир : Журфонд, 1997.-С 124-126.
2. Єршов В. О. Польська література Волині доби романтизму генеалогія мемуаристичності / В. О. Єршов. - Житомир : Полісся, 2008. - 624 с.
3. Beauvois D, Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-russkich 1803-1832; przekł. z fr. I. Kania; przedm. J. Kłoczowski; Katolicki Uniwersytet Lubelski. - t. II: Szkoły podstawowe i średnie, - Rzym; Lublin, 1991. - 460 s.
4. Czarnowski R. J. Krzemieniec: zaginione miasteczko. - Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Rytm», 2014. - 163 s.
5. Felińska E. Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej. - Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1859. - Seria II. - T. 2. - 416 s.
6. Feliński Z. S. Paulina. Córka Ewy Felińskiej. - Lwów, 1885. - 340 s.
7. Guzek A. K. Krzemienieckie pół roku Alojzego Felizskiego // Krzemieniec - Ateny Juliusza Słowackiego / pod red. St Makowskiego. - Warszawa: Biblioteka Narodowa; Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza; Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2004. - 588 s.-S. 200-211.

8. Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych 1820 - 1831; wstęp napisał i komentarzem opatrzył St. Kawyn. - Wrocław - Warszawa - Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1962. - 283 s.
9. Micińska M. Wstęp // Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w Guberni Kijowskiej: Szymon Konarski; Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich. Instytut Historii; Rossijskaja Akademiya Nauk, Institut Slavjanovedeniya. - Warszawa : DiG, 2009.
10. Olizar G. Do złączonych przyjaciół s. p. Aloizego Felińskiego, dyrektora Liceum i szkół Gubernii Wołyńskiej, członka uczonych towarzystw etc, w dniu Jego imienin 21 czerwca 1820 roku. - Kremieniec, 1820. - 8 s.
11. Olizar G. Pamiętnik 1798 - 1865 / Przedmowa J, Leszczyca. - Lwów, nakładem Księgarni Gubhynowicza i Schmidta, 1892. - 346 s.
12. Rolle M. Ateny wołyńskie; szkic z dziejów oświaty w Polsce. - Lwów - Warszawa - Kraków: Wydawn. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923. - 307 s.
13. Starorypiński Z, Wspomnienia z różnych lat // Starorypiński Z., Borowski K. Między Kamieńcem i Archangielskiem : dwa pamiętniki powstańców z 1863 roku. - Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. - 413 s.